

ГРАНІТНО-СТЕПОВЕ ПОБУЖЖЯ В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОМЕРЕЖІ УКРАЇНИ

Коломієць Г. В.

*Інститут агроекології та економіки
природокористування НААН України*

Мовчан Я. І.

Національний авіаційний університет

Стан природного довкілля України сьогодні характеризується його глибокою трансформацією та руйнуванням, спричиненими антропогенним впливом. Такий вплив у першу чергу пов'язаний з розвитком сільського господарства, гірничо-видобувної, металургійної та хімічної промисловості, населених пунктів, енергетичної та транспортно-комунікаційної сфери. Руйнування біогеоценотичного покриву, зменшення числа та чисельності популяцій видів, явища зпустелювання, дегуміфікації, посилення процесів ерозії, підтоплення та фрагментації ландшафтів, – все це є виразними негативними проявами такої антропогенної трансформації. Зазначені процеси мають планетарний характер: на порозі 3-го тисячоліття світ зіткнувся із загрозливими явищами, пов'язаними з погіршенням стану довкілля. Виявилось також, що досягнення і прорив «зеленої» революції другої половини ХХ століття (пов'язаної з новими сортами, меліорацією земель та інтенсифікацією обробітку землі) супроводжуються катастрофічними побічними наслідками – втратою земель, їх хімічним забрудненням та засоленням, зниженням якості продукції. Окрім того, із згаданою втратою природності пов'язана втрата функції запилення рослин, насамперед комахами; слід взяти до уваги, що 1/3 врожаїв залежить від запилення. В умовах хімічного забруднення, знищення біотопів, втрати природних екосистем в результаті антропогенної діяльності мова йде про загрози популяціям комах з усіма наслідками, в тому числі для врожаїв. І ще: сьогодні 75 % врожаїв залежні від агротехнологій – пестицидів, поливів, добрив, а це, в свою чергу – енергія і речовина, а, зрештою, – ресурси, що вичерпуються і дорожчають. В черговий раз, як попереджав Фрідріх Енгельс в «Діалектиці природи», природа мстить за кожну перемогу над нею.

Проблеми, пов'язані з деградацією біотичної складової довкілля, характерні для України: достатньо зазначити зменшення протягом історичного періоду площі лісів, від 50 % до 17 %, знищення степу як біому, порушення та знищення заплавних екосистем і спорудження дамб на ріках, що призвело, зокрема, до порушення міграційних

шляхів і знищення нерестовищ, катастрофічно високий рівень розораності земель (понад 50 % суходолу держави), надексплуатацію біо-, зокрема морських, ресурсів та інвазійне вселення видів-чужинців, хімічне забруднення довкілля і формування вторинних біогеохімічних провінцій, підірваність запасів мисливських видів тварин та природних фіторесурсів, осушення боліт та деградацію малих рік і джерел, масштабні «іригації» степових ділянок з наступним розвитком процесів підтоплення та засолення, розбудова гігантських промислових та енергетичних об'єктів, наростаюча фрагментація ландшафтів та деградація екосистем. Одним з інструментів, що може змінити ситуацію, є відновлення природного каркасу території та розбудова екомережі [Вакаренко, Мовчан, 2003].

Екомережа є ключовим елементом практичного впровадження екологічної парадигми природокористування шляхом збереження та відновлення природного каркасу території на основі забезпечення неперервності природних ділянок із застосуванням адміністративно-правових засобів. У загальних рисах метою її створення є відновлення природних середовищ існування (оселищ) дикої флори та фауни, покращення стану збереження компонентів біорізноманітності, зміцнення екологічних зв'язків та цілісності біогеоценотичного покриву. Правові засади створення екомережі України в загальних рисах були закладені ще у 1991 році у схваленому тоді Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» (стаття 60) [1991], де зазначено, що природні території та об'єкти, які підлягають особливій охороні, утворюють єдину територіальну систему і включають території та об'єкти природно-заповідного фонду, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні та інші типи територій та об'єктів, що визначаються законодавством України. Для реалізації цієї тези в подальшому було створено засади нормативно-правового та організаційного забезпечення: ухвалені закони України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки» (№1989 – III, від 21 вересня 2000 р.) та «Про екологічну мережу України» (№ 1864 – IV від 24 червня 2004 р.). Розроблені наукові та методологічні підходи щодо формування екомережі і перспективні схеми різних рівнів [Мовчан, 1997; Розбудова..., 1999; Поліщук, Багнюк, 1999; Климов, 2002, Шеляг-Сосонко, Мовчан, Вакаренко, Дубина, 2002; Панченко та ін., 2003; Формування ..., 2004; Шеляг-Сосонко, Ткаченко та ін. 2005, Тимчасові ..., 2006; Деодатус та ін., 2010 та ін.].

Україна є однією з небагатьох країн світу, яка має достатньо розвинену законодавчу базу для створення екомережі. Базові структурні елементи екомережі України визначені у Законі України «Про

екологічну мережу України» відповідно до принципів територіального структурування Всеєвропейської екомережі. Вони відрізняються за своїми функціями і розподіляються на ключові, сполучні (екокоридори), буферні та відновлювані території. Ключові території забезпечують збереження найцінніших і типових для даного регіону компонентів ландшафтно-ї та біорізноманітності. Сполучні території (екокоридори) поєднують між собою ключові території і забезпечують міграцію тварин, розселення рослин і тварин та обмін генетичним матеріалом. Буферні території включають природні та антропогенно змінені ділянки, захищають ключові та сполучні території від зовнішніх впливів. Відновлювані території, представлені антропогенно зміненими ландшафтами забезпечують формування просторової цілісності екомережі. На них мають бути виконані першочергові заходи щодо відтворення первинного природного стану. Базові критерії відбору ділянок для створення структурних елементів екомережі на сьогодні розроблені [Формування ..., 2004].

Законом «Про екологічну мережу України» визначено перелік категорій земель, які включаються до структурних елементів екомережі. Це території, що вже мають певний охоронний статус (території та об'єкти природно-заповідного фонду, ліси першої групи, прибережні захисні смуги, рекреаційні території тощо), а також ті, що не охороняються і екстенсивно використовуються (природні сіножаті та пасовища, ліси другої групи тощо). До цього переліку включено і радіоактивно забруднені землі, що не використовуються і підлягають охороні як об'єкти з особливим статусом, а також території з деградованим рослинним покривом, які підлягають ренатуралізації.

Доцільно розрізнити всеєвропейський, національний, регіональний (обласний) та локальний (місцевий) рівні екомереж. Ключовим є регіональний рівень, оскільки він забезпечує формування реальної територіальної системи екомережі. В екологічно проблемних регіонах, зокрема у степовій зоні, в регіональних і локальних екомережах за площами мають переважати відновлювальні території, принаймні на період, який буде необхідним для відновлення втрачених екосистем. Регіональні схеми екомережі можуть розроблятися для природних регіонів, межі яких обумовлені природними чинниками – басейнів річок, гірських систем, прибережних смуг морів тощо. Загальною тенденцією в підході до розбудови екомережі у степовій зоні як ніде інде є намагання створити універсальну соціально-природну структуру, яка б вирішувала не тільки проблеми збереження популяцій рослин, тварин, грибів, їх ценозів та біотопів, але й постійно надавала систему послуг населенню, мала для нього соціальну та економічну користь і,

поліпшуючи умови його існування, тим самим заклала підвалини збалансованого розвитку території як однієї з його неодмінних умов [Мовчан, 1997].

Для степової зони можна визначити як цілі збереження та відновлення зональних степових фітоценозів-центрів біорізноманітності, збереження та відновлення ендемічних угруповань крейдяних та вапнякових відслонень, збереження та відновлення псамофітної приморської рослинності, збереження та відновлення байрачних лісів та соснових лісів на крейді, надання долинним екосистемам річок функцій екокоридорів, створення транскордонних центрів біотичної та ландшафтної різноманітності. В умовах високої фрагментованості природних екосистем степової зони України, практично кожна ділянка, на якій зберігся природний рослинний покрив має цінність і певне природоохоронне та господарське значення. Ці цінності та значення проявляються в різних територіальних масштабах.

Національна доповідь України «Про гармонізацію життєдіяльності суспільства у навколишньому природному середовищі» зазначає, що одним з пріоритетів відтворення біотичного механізму регулювання навколишнього середовища є відтворення культурно-екологічної мережі, базовими елементами якої є біосферні центри. Головним біосферним центром на території Миколаївської області є Бузько-Степовий – територія концентрації реліктових та ендемічних видів, біорізноманіття взагалі, його широтних та меридіональних міграційних шляхів тощо. Підставами для виділення Бузько-Степового біосферного центру є також унікальні природні та історичні ландшафти, високий бальнеологічний потенціал (наявність мінеральних і радонових вод), щільна мережа природних комплексів (близько 20% території). Долина р. Південний Буг на цій території є відомим місцем водного та гірського туризму. В межах Бузько-Степового біосферного центру рекомендується розвиток рекреаційного природокористування, санаторно-курортного лікування, екотуризму, спортивного та історичного туризму.

Центральним елементом Бузько-Степового біосферного центру є Гранітно-степове Побужжя. Назва «Гранітно-степове Побужжя» запропонована С.В. Тарашуком для степової частини басейну р. Південний Буг в межах виходу на денну поверхню Українського кристалічного щита. Місцем найбільшої концентрації біотичного різноманіття, природних та історичних ландшафтів, археологічних пам'яток є територія національного природного парку (НПП) «Бузький Гард» загальною площею 6138 га, створеного у 2009 р. на базі РЛП «Гранітно-степове Побужжя». Територія парку підтримує життєдіяльність понад 900 видів судинних рослин, 32 видів риб, 18 видів земноводних та

плазунів, 190 видів птахів, 40 видів ссавців. Різноманіття комах складає 11000 видів. Понад 150 видів флори і фауни занесено до Червоної книги України, Європейського Червоного списку, Червоного списку Міжнародного союзу охорони природи, додатків Бернської конвенції, регіонального охоронного списку Миколаївської області. 12 рослинних угруповань на території парку занесено до Зеленої книги України [Деркач, Таращук, Холипенко, 1994]. У межах НПП знаходиться водно-болотне угіддя «Бузькі брояки», яке відповідає критеріям Рамсарської конвенції як водно-болотне угіддя міжнародного значення. На території парку знайдено 98 археологічних пам'яток, найдавнішим з них 40–50 тис. років. Тут представлені палеоліт, мезоліт, неоліт (кам'яний вік), енеоліт (мідно-кам'яний вік, доби бронзи та заліза). Особливу цінність мають історичні ландшафти Запорізької Січі з рештками споруд та багатьма топонімічними пам'ятками, зокрема Бузький Гард – урочище з островом Гардовий та порогами.

Відновлення степової біорізноманітності є особливо важливим для степової зони, оскільки внаслідок інтенсивного використання її природних ресурсів зруйновано екокаркас території, порушена безперервність екосистем [Вакаренко, 2003]. Загальна тенденція щодо степових екосистем в історичний період полягає в наростанні темпів їх знищення, що свідчить про реальну можливість зникнення степу як біому і заміщення його агроутвореннями. Порівняно з іншими природними екосистемами, степові є найвразливішими та найбільш дестабілізованими. При цьому природні степові угруповання мають надзвичайно важливу здатність позитивно впливати на довкілля, виконуючи ґрунтозахисну та водозахисну функції. Вони відзначаються високим ступенем біорізноманітності та ендемізму, існують в екстремальних екоумовах, що відбивається на їх стійкості до впливу антропогенних чинників – вони руйнуються при незначному антропогенному навантаженні, проте характеризуються високою здатністю до самовідновлення. Наше завдання сьогодні – допомогти природі це зробити.

Література

1. Вакаренко Л. П. Відновлення степів України: проблеми, інституційні можливості та потреби // Збереження і невиснажливе використання біорізноманіття України: стан та перспективи. – К.: Хімджест, 2003. – С. 170–187.
2. Вакаренко Л. П. Мовчан Я. І. Методологія управління екомережею та пов'язаними з нею територіями ПЗФ // Збереження і невиснажливе використання біорізноманіття України: стан та перспективи. – Київ: Хімджест, 2003. – С. 93–106.

3. Деодатус Ф., Проценко Л., Башта А.-Т. та ін. Створення екологічних коридорів в Україні. – К. : «Друкарня «Бізнесполіграф», 2010. – 160 с.
4. Деркач О. М., Тарашук С. В., Холипенко В. Т. Наукове обґрунтування необхідності створення регіонального ландшафтного парку «Гранітно-степове Побужжя» // Заповідна справа в Україні, 1994. – Вип. 1. – С. 80–87.
5. Климов А. В. Национальная экологическая сеть в Харьковской области // Вестник науки и техники. – Харьков, 2002. – Вып. 1. – С. 69–78.
6. Мовчан Я. І. Екомережа України: обґрунтування структури та шляхів втілення / Конвенція про біологічне різноманіття: громадська обізнаність та участь. – К. : Стилос, 1997. – С. 98–110.
7. Панченко С. М., Андрієнко Т. Л., Гаврись Г. Г., Кузьменко Ю. В. Екологічна мережі Новгород-Сіверського Полісся. – Суми : Університетська книга, 2003. – 92 с.
8. Поліщук В., Багнюк В. Біогеографічне районування України. – Розбудова екомережі України. – К. : Техпринт, 1999. – С. 37–41.
9. Розбудова екомережі України / Під ред. Ю.Р. Шеляга-Сосонка. – К. : Інтелсфера, 1999. – 127 с.
10. Тимчасові методичні рекомендації щодо розроблення схем регіональної екомережі. – К. : Міністерство охорони навкол. прир. серед., 2006. – 39 с.
11. Формування регіональних схем екомережі (методичні рекомендації) / За ред. Шеляга-Сосонко Ю. Р. – К. : Фітосоціоцентр, 2004. – 71 с.
12. Шеляг-Сосонко Ю. Р., Мовчан Я. І., Вакаренко Л. П., Дубина Д. В. Як відновити баланс екосистеми? // Вісн. НАН України, 2002, № 10. – С. 5–14.
13. Шеляг-Сосонко Ю. Р., Ткаченко В. С., Андрієнко Т. Л., Мовчан Я. І. Екомережа України та її природні ядра // Укр. ботан. журн. – 2005. – 62, № 2. – С. 142–158.